

MARKAZIY AFG‘ONISTON HUDUDIDA TASHKIL ETILGAN G‘URIYLAR SALTANATI VA UNING YUKSALISH TARIXI.

Baxtiyorjon G‘aniboyev

SHMT dariy-ingiliz guruhi talabasi

Ilmiy rahbar: PhD Ikromov Sh.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Afg‘oniston va Eron qisman Hindiston va Pokiston hududlarida o‘rta asrlarda hukmronlik qilgan musulmon turkiy sulola ya‘ni G‘uriylar haqida gap boradi.

Kalit so‘zlar: *G‘aznaviylar, Saljuqiylar, G‘uriylar, Hirot, Bomiyon, Xerrirud, G‘ur, Zangiuyalar, Jom minorasi, Muqqadasiy, Juzjoniy.*

G‘aznaviylar va saljuqiylar o‘rtasidagi uzoq davom etgan kurash daryoning yuqori oqimida joylashgan Xerirud, Hirot va Bomiyon oralig‘idagi G‘ur beklarining kuchayishiga yordam berdi. G‘urlar haqidagi ma‘lumotlar IX-X asrlardan boshlab arab va fors mualliflari asarlarida uchraydi. Tarixchi Muqqadasiy G‘urdan boshlanuvchi daryolar haqida gapirar ekan, uning joylashuvini quyidagicha ta‘riflagan: “G‘ur mamlakatining to‘rt tomonidan Marv, Hirot, Seiston va Balx daryolari oqib chiqiquvchi vodiy deb ta‘rif beradi”. Shunga o‘xshash manbalardan ko‘rinib turibdiki, G‘ur aholisi xo‘jaligining asosiy tarmog‘i dehqonchilik bo‘lgan, lekin u bilan birga aholi chorvachilik bilan ham shug‘ullangan. X asrda G‘urda o‘sha davrlarda tog‘-kon va metallni qayta ishlash ancha rivojlangan edi. G‘urdan kelgan qurol-yarog‘ va harbiy sovutlar qo‘shni mamlakatlarda mashhur bo‘lib, asosiy eksport tovarlari sifatida xizmat qilgan. G‘ur aholisi ko‘p qabilalarga bo‘lingan. Juzjoniy IX-X asrlarda sodir bo‘lgan voqealarni tasvirlar ekan, G‘ur qabila va urug‘lari o‘rtasidagi kelishmovchilik, doimiy to‘qnashuvlar haqida gapiradi. G‘urning ayrim hududlarini boshqargan mayda bekliliklar XI asrgacha hali ham asosan faqat qabila boshliqlari sifatida faoliyat yuritgan¹. Ularning kuch-qudrati qabila kuchi bilan belgilanar edi va ularning kuchi, qoida tariqasida, bu qabilaning joylashuvi chegaralari bilan chegaralangan. Rahbar kuchliroq qabila ustidan hokimiyatni qo‘lga kiritib, mayda shahzodalarga buyruq berish imkoniyatini qo‘lga kiritdi. Ammo ularning eng muvaffaqiyatli va kuchlilari ham o‘z kuchlarini butun G‘ur hududlariga kengaytira olmadilar. Bu ishni uddalagan mahalliy hukmdorlarning birinchi sulolasi keyinchalik G‘uriylar nomi bilan mashhur bo‘ldi. U Mandesh mintaqasida (shuningdek, Xazar-chashma - "ming buloq" deb ataladi) hukmronlik qilgan Shansaboniy qabilasining boshlig‘i Malik Suriydan kelib chiqqan. Rivoyatlarga ko‘ra, bu sulolaning birinchi shahzodalari davrida viloyatning

¹ SARIMSOKOV A. A , DEXKANOV N.B “ JAHON TARIXI (Osiyo va Afrika mamlakatlarining o‘rta asrlar tarixi)” T-2021

boshida ikki rahbar turishi va ulardan biri ma'muriyat masalalarini (امارت), ikkinchisi esa harbiy ishlar (پهلوانی) Boshqarishi bo'yicha odat paydo bo'lgan. G'ur afsonasi bunday odatning o'rnatilishini xalifa Xorun ar-Rashid bilan bog'lagan, uning saroyida Shansaboniy va Shisoniy qabilalarining rahbarlari paydo bo'lgan. Xaalifa tomonidan shansaboniy xalifalikdagi go'yoki butun G'urlar hukmdori sifatida ma'qullangan, shisoniy boshlig'i esa mamlakatning barcha harbiy kuchlari boshlig'i bo'lgan. Keyinchalik, Juzjoniyning fikricha, G'urda hokimiyatning bunday bo'linishi bu ikki qabila vakillari uchun an'ana tariqasida saqlanib qolgan. Bu odatning kelib chiqishini tushunish uchun harbiy-qabila demokratiyasi sharoitida ikki rahbar (tinch va urush davri uchun) institutini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega ekanligi allaqachon qayd etilgan edi². Qo'sh hokimiyat instituti – ikki “shoh”, ikki yetakchi va hokazolar Sharqning turli qatlamlarida ancha keng tarqalgan edi. Bu institut ko'p hollarda u yoki bu tarzda o'sha xalqlar va qabilalar o'rtasida feodal davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, ular asosan qabila tuzilishi va tashkilotini saqlab qolgan. Xuddi ilk o'rta asrlar O'rta Osiyo va Xuroson tarixida G'urda feodalizmning o'rnatilishidan oldin sinfiy kurashlar davri bo'lgan. G'ur va qo'shni hududlardagi qo'zg'olonlardan biri haqidagi xabar Nizom ul-Mulkning (XI asr) “Siyosatnoma” asarida mavjud. Asarning 46-bobining “Hirot va G'ur tumanlarida qarmatiylar va mazdakiylarning qo'zg'oloni” deb nomlangan bo'limlaridan birida bu qo'zg'olon 907-yilda bo'lib o'tganligi haqida ma'lumot berilgan. Qo'zg'oloni bostirish uchun o'z g'ulomlaridan somoniylar amiri Ismoil ularga quyidagi so'zlar bilan murojaat qilgan ekan: “Qo'zg'olonchilar Hirot tog'lari etagida paydo bo'ldilar, ular bid'atchilar va qarmatiylarning e'tiqodini ochiq e'lon qildilar, ular asosan cho'ponlar va fermerlardir”. Marv, Hirot feodallari qo'shinlari va qo'zg'olonchilar joylashgan tog'larga sekingina kirib borib, ularga kutilmaganda hujum qilishga muvaffaq bo'lgan amir g'ulomlarining birgalikdagi harakatlari natijasida qo'zg'olon bostirildi. Amir Ismoil asirlardan o'n nafar yetakchini tanlab, turli shaharlarga jo'natib, umumiy qo'rqitish uchun o'sha yerda osib o'ldirishni buyurdi, harakat rahbari Abu Bilolni esa qamoqqa tashlashni buyurdi va u shu yerda vafot etdi. Biroq Nizom ul-Mulk so'zlaridan ma'lum bo'lishicha, G'ur va Garchiston qabilalari o'rtasidagi qarmatiylar harakati 907 yilgi ularning qo'zg'oloni mag'lubiyatidan keyin ham to'xtamagan. Ko'rinib turibdiki, bu muallif tegishli faktlardan xabardor bo'lgan, chunki: U qo'shimcha ma'lumot bermasdan, qarmatiylar haqida shunday xabar beradi: “G'ur va Garjistonda ularning ildizlari bir muddat uzilgan edi”³.

G'aznaviylar hukmdorlari kuchayguniga qadar g'ur qabilalari o'zlarining bosib bo'lmagan daralarida qo'shni yirik feodal davlatlarning katta bosqinlarini boshdan

² Mannonov A.M., Abdullayev N.A., Rashidov R.R. *Afg'oniston tarixi*. – Toshkent, 2018.

³ Noelle.K., *XIX-asr Afg'onistondagi davlat va qabila: Amir Do'st Muhammadxon hukmronligi*. Moskva 2012 yil 06 son 25c

kechirmaganlar. Arab bosqinchilarining qo'shinlari ham G'urga chuqur kirib bormagan. Somoniylar harbiy boshliqlaridan birining yurishlari ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi; u faqat Xaysor va Tulak qal'alarigacha bora oldi. Ammo G'aznaviy hukmdorlari yanada muvaffaqiyatli harakat qildilar. Shunday qilib, «Tabaqoti Nosiriy»da Sobuq-teginning nafaqat Bust, Zamindavor, Bomiyon va butun Toxaristonni, balki Gurni ham egallab olgani haqida xabar beriladi⁵². Suriyning o'g'li G'ur shahzoda Muhammad haqida gohida Mahmudning qudratini tan olgan, goh unga qarshi chiqqani haqida ma'lumotlar ma'lum. Nihoyat Mahmud katta qo'shin bilan G'urga bostirib kiradi va bu shahzodani asir oladi. Yo'lda mahbus vafot etdi; o'z joniga qasd qilganini aytishadi. Mahmud boshqaruvni Muhammadning to'ng'ich o'g'li amir Abu Aliga topshirdi. Bu «Tabaqoti Nosiriy»da keltirilgan qisqacha variantdir. Tarixiy adabiyotlarda Utbiy va Bayhaqiydan olingan xabarlariga asoslanib, Mahmudning G'urdagi yurishi 1009 yoki 1010 yillarga to'g'ri keladi. Utbiyning yozishicha, Sulton Mahmud G'aznaviy g'ulomlar otryadi bilan Suriyning o'g'li G'ur Malikning qo'rg'oni bo'lmish Oxangaronga yorib o'tishga muvaffaq bo'lgan. Mahmud bu malik lashkarini yengib, uni asirga oladi. Asirlikda G'ur Malik o'z joniga qasd qildi. Bayhaqiy Mahmudning G'urga qilgan bir qancha yurishlari haqida xabar beradi. Ulardan biri 1010-yilda, Mahmud Bust orqali Zamindavor yo'li bo'ylab G'uz va G'urga borganida sodir etilgan. Ikkinchisi hijriy 405 (1014/15) yilda sodir bo'lgan. Mahmud bilan birga uning o'g'li Mas'ud ham bo'lib, u G'ur istehkomini egallashda mohir kamonchi sifatida o'zini ko'rsatgan. Umuman olganda Mahmud G'aznaviy davrida G'uriylarning kattagina qismi bosib olingan.

Mahmud G'aznaviy vafotidan keyin G'ur shahzodalari faqat vaqti-vaqti bilan uning vorislariga bo'ysunishga majbur bo'ldilar. Ammo ba'zi G'ur knyazlari to'liq mustaqillikka erishishga harakat qildilar. Ular orasida Malik Abbos G'aznaviylarning ashaddiy raqibi bo'lib chiqdi. XI - XII asrlar oxirida G'aznaviy Mas'ud III (1099-1115) G'urni boshqarishni Molik Izzaddinga (Muhammadning nabirasi) o'tkazdi. Shu vaqtdan boshlab Gur shahzodalari g'aznaviylardan mustaqil hukmdorga aylandilar. Izzaddin tarixiy adabiyotlarda G'urning «birinchi buyuk shahzodasi» deb ataladi. U Sulton Sanjar bilan do'stona munosabatda bo'lgan va zaiflashgan G'aznaviylar haqida jiddiy o'ylash uchun asos yo'q edi⁷¹. XII asrning birinchi yarmida G'ur hukmdorlari sezilarli darajada kuchayib, o'sha asrning o'rtalarida G'aznaviylarning tanazzulga uchrashi va saljuqiylarning kuchsizlanishi munosabati bilan yaratilgan qulay vaziyatdan foydalanib, keng va qudratli davlat tuzdilar. G'uriylar va G'aznaviylar o'rtasidagi uzoq davom etgan kurashning hal qiluvchi bosqichi G'aznaviy Bahrom (1118-1152) nomi bilan bog'liq. 1149-yilda G'ur hukmdori Izzadinning o'g'li Sayfiddin G'aznani egalladi, ammo keyin mag'lubiyatga uchragan va Baxrom tomonidan o'ldirilgan. Sayfiddin o'limi uchun qasoskor uning ukasi Alovutdin Husayn (1149-1156/57) edi. 1151-yilda u G'aznani egallab, bu shaharni deyarli butunlay yoqib

yubordi va vayron qildi, rivoyatlarda aytilganidek, faqat Sulton Mahmud va uning o'g'li Mas'ud qabrlarini saqlab qoldi. Ushbu vayronagarchiliklar avlodlar xotirasida saqlanib qoldi va Alovuddin "Jahon-suz" ("Koinot kuydiruvchisi") laqabini oldi, Bahrom Lahorga qochib ketdi va G'aznaviylar sulolasining so'nggi vakillari faqat Hind mulklarining bir qismida 1186-yilgacha saqlanib qolgan⁴.

G'uriylar G'aznaviylar ustidan g'alaba qozonib, o'zagi G'ur bo'lgan ulkan davlatning hukmdoriga aylandilar. G'uriy Sayfiddin Muhammad (1156-1162) davrida Balx og'uzlari va xalajlarning salmoqli qismi xalaj boshlig'i Baxtiyor boshchiligida janubga ko'chdi. Ular G'aznani egallab, keyin Hindistonga yurish qilishdi. 1163-yilda o'g'uzlar bilan bo'lgan jangda G'uriy Sayfiddin Muhammad halok bo'ladi. Bu vaqtda Balxda 1153-yil qo'zg'olonidan keyin hokimiyat tepasiga kelgan Zangilar sulolasi hukmronlik qildi. Zangilar ham bir necha yil G'azna qo'l ostida bo'lgan, lekin 1173-yilda G'uriylar sultoni G'iyosiddin Muhammad (1163-1203) va uning ukasi Shihobiddin Muhammad tomonidan quvib chiqarilgan. 1178-yilda Gujaratdagi yurish Shihobiddin uchun muvaffaqiyatsiz yakunlandi, ammo keyin u Panjobni zabt etdi va u yerda Hindistonning ichki qismiga bostirib kirish uchun kuchli qarorgoh yaratdi. 1179-yilda Shihobiddin Peshovar hukmdori G'aznaviy qo'shinlarini mag'lub etib, bu shaharni egalladi. 1181-yilda u Lahorga yurish qildi va Sialkotda (hozirgi Pokistondagi shahar) o'z garnizonini qoldirib, mustahkam qal'a qurdi. 1186-yilda G'uriy Sulton yana Panjobga bostirib kirib, Lahorni egalladi va Hindistondagi so'nggi G'aznaviy hukmdori Xusrav Malikni taxtdan ag'daradi. Janubdagi istilolarini davom ettirgan Shihobiddin va uning sarkardalari XII asrning 90-yillarida Hindistonning Dehli, Banoras, Gvalior va boshqa ko'plab shahar va viloyatlarini bo'ysundirdi.

G'iyosiddin va Shihobiddin hukmronlik qilgan G'uriylar sulolasining Bomiyon bo'limining mulklari tarkibiga Toxariston, Shug'on, Vaxan va Hindukushning boshqa tog'li rayonlarining bir qismi hamda Pomir hududlari kirgan. G'uriylarning ulkan davlatining hukmronligi nisbatan qisqa vaqt davom etdi, bu qisman ularning O'rta Osiyo va Xurosonda hukmronlik uchun kurashida kuchli raqib – Xorazm hukmdorlarining mavjudligi bilan izohlanadi⁵. Biroq Xorazm hukmdorlariga qarshi kurashda bir qator harbiy ustunliklar hamon G'uriylar tomonida edi. Shunday qilib, g'uriylar o'sha davr uchun asosan harbiy alpinistlar (tog'da jang qilishga moslashgan harbiy bo'linma) otryadlaridan iborat birinchi darajali qo'shinga ega edilar. Bundan tashqari, Xuroson va Toxariston ustidan hokimiyat uchun hal qiluvchi janglar, asosan, Xorazmdan uzoqda, lekin g'uriylarga yaqin hududlarda bo'lib o'tdi. G'uriylar Xorazmshohlar qo'shinlarini bir necha bor mag'lubiyatga uchratishga muvaffaq bo'ldi. G'iyosiddin va Shihobiddin Murg'ob daryosida Sultonshoh Muhammad (Xorazm

⁴ O'zbekiston milliy ensiklopediyasi., Toshkent -2000 yil

⁵ Salimov.T "Jahon tarixi O'rta asrlar davri" T-2014

hukmdori Takashning ukasi) qo'shinlari ustidan g'alaba qozondi. Biroq Xorazmshoh qoraxitoy hukmdorlari bilan G'uriylar o'rtasidagi Balx uchun kechgan kurashlardan foydalanib, qoraxitoylarni o'z tomoniga og'dirishga muvaffaq bo'ldi. 1198 yilda Xorazmshoh Hirotda hujum qilish niyatida Tus viloyatiga yurish qildi. O'sha paytda qoraxitoy qo'shinlari Amudaryodan o'tayotgan edilar, ammo G'urular tomonidan mag'lubiyatga uchradilar. Keyinchalik Sulton Shihobiddin (1203-1206) Xorazmshohlar bilan bo'lgan raqobat natijasida Xorazmga hujum qilib urushlar taqdirini o'z foydasiga hal qilishga harakat qiladi. Shihobiddin vafotidan so'ng g'uriylarning harbiy boshliqlaridan biri Qutbiddin Oybek Hindistonda bosib olingan hududlardan mustaqil davlat – Dehli sultonligini tuzdi. 1206-1207 yillarda Xorazmshoh Alovuddin Muhammad II (1200-1220) Balx va Hirotni o'z mulkiga qo'shib oldi. G'azna shahri Shihobiddin harbiy boshliqlaridan biri turkiy amir Tojiddin Yulduz tomonidan bosib olingan. Faqatgina Bomiyon hududlarida g'uriylar o'n yilga yaqin hukmronlik qildilar. G'uriylar davlatining oxirgi hukmdori Sulton Jaloliddin Ali edi⁷⁶. Tarixchi V.Minorskiyning fikricha, uning hukmronligi 1210-yillar atrofida boshlangan va 1217-yilgacha davom etgan.

1215-yilda Xorazmshoh Alovuddin Muhammad II G'azna hukmdori Sulton Tojiddin Yulduz uchun kutilmaganda katta qo'shin bilan shahar devorlari yonida paydo bo'ldi. Tojiddin Hindistonga qochib ketdi. Hozirgi Afg'oniston hududidagi G'ur, G'azna, Zamindavor va boshqa deyarli barcha mulklar 1206 yilgacha G'uriylarga tegishli bo'lgan yerlar Xorazmshoh hukmronligi ostiga o'tdi. Xorazmshoh bu yerlarni boshqarishni o'z o'g'li Jaloliddinga topshirib, Movarounnahrqa qaytadi. 1217-yilda Alovuddin Muhammad II qo'shinlari bilan Iroqqa yo'l olib, to'satdan Bamiyonga yuzlandi va G'urid sultoni Jaloliddin Alini kutilmaganda o'z rejasiga kiritib, o'ldirdi⁶.

G'uriylar davlatining ijtimoiy va iqtisodiy hayoti

XIII asr boshlariga oid bir necha kam sonli manbalarda Bomiyondagi G'uriylar davlatining siyosiy tanazzulga uchragan yillarida Hindukush vodiylaridan biridagi kundalik hayot manzarasini tasavvur qilish mumkin. Mo'g'ullarning Bomiyonga bostirib kirishigacha bo'lgan notinch davr tinimsiz saroy intrigalari, xalq ustidan nazoratsiz zulmning kuchayishi va mamlakatda iqtisodiy hayotning tanazzulga uchrashi bilan xarakterlanadi⁷⁹. G'uriylar davlatida o'zining gullagan davrida iqtisodiy va madaniy hayot ancha muvaffaqiyatli rivojlanib, boy vohalar va yirik shaharlarda jamlangan. G'uriylar davlatining qolgan qismi bo'lgan xalqlar va qabilalar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar manbalarning nihoyatda kamligi tufayli kam o'rganilgan. G'ur qabilalari haqidagi "Taboqoti Nosiriy"dagi ma'lumotlarga qaraganda, G'uriy sultonlari davriga yaqin bo'lgan bu qabilalar kuchli qabila qoldiqlarini saqlab qolgan va feodal munosabatlari ko'plab qo'shni pasttekislik

⁶Qodirov Z. M., Xamidov X. X., Qalandarov M. S., Rashidov R. R., "Eron tarixi" T:-2018

vohalariga qaraganda kechroq rivojlangan. Xuddi shu manbada Sulton Shihobiddin davridagi davlat tuzilmasi haqida ham xabarlar bor. Uning hukumatining yozgi qarorgohi G'azna, qishki o'rni esa Lahor edi. Hukumat lavozimlaridan vazirlar va qozilar tilga olinadi. Harbiy qozilarning alohida mavqei bor edi. Oliy qozi "amir-i dad" rutbasi bilan ulug'langan. Shoh ovlarini tashkil qilish "amir-i shikor" zimmasida edi 80. "Taboqoti Nosiriy" asarida Sultonga qaram bo'lgan hukmdorlar orasida, Shihobiddin vafotidan so'ng mustaqil faoliyat yuritgan alohida lashkarboshilar eslab o'tiladi. Ular orasida Tojiddin Yulduz (G'aznada), Qutbiddin Oybek (Lahorda) va boshqalarni uchratish mumkin.

Sulton va uning maliklarining qarindoshlari sanab o'tilganda Bomiyonda hukmronlik qilgan Sulton Bahouddin Shom, shuningdek, G'urlar va Turklardan kelgan (ismlari va boshqa ma'lumotlariga ko'ra) maliklar – Malik Nosir tilga olinadi. Qizil Arslon Saljuqiyning o'g'li Addinali G'oziy, malik Mubarizaddin, Muhammad Ali Otsiz, Seyistonlik malik Tojiddin Harb, malik Shoh Vaxsh va boshqalarni qayd etamiz. G'uriy sultonlari qo'shini ko'p qabilali bo'lgan. Bunda turklar katta rol o'ynagan. Turkiy g'ulomlardan ko'plab yirik G'uriy harbiy boshliqlari yetishib chiqqan va qo'shin tarkibiga ko'plab turkiy otliq qo'shinlar kirgan. Manbalarda hijriy 547 (1152-yil) yilda sodir bo'lgan tarixiy fakt qayd etilgan. Bu yil G'uriy Alovuddin Husayn Obdagi saljuqiylar bilan bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchradi, buning sabablaridan biri G'ur lageridan 6 ming og'uz jangchilari va Xalaj otliqlarining ommaviy qochib ketishi edi. Umuman olganda G'uriylar haqidagi manbalar kam saqlangan bo'lsa-da "Taboqoti Nosiriy" asari asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu asar Afg'onistonning X-XIII asrlardagi ijtimoiy, siyosiy shuningdek madaniy ko'rinishini ancha batafsil tasvirlab bergani bilan nihoyatda qimmatli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. SARIMSOKOV A. A , DEXKANOV N.B “ JAHON TARIXI (Osiyo va Afrika m am lakatlarining o 'rta asrlar tarixi” T-2021
2. Mannonov A.M., Abdullayev N.A., Rashidov R.R. *Afg'oniston tarixi. Toshkent, 2018.*
3. Noelle.K., *XIX-asr Afg'onistondagi davlat va qabila: Amir Do 'st Muhammadxon hukmronligi. Moskva 2012 yil 06 son 25*
4. *O'zbekiston milliy enskilopediyasi., Toshkent -2000 yil*
5. Salimov.T “Jahon tarixi O'rta asrlar davri” T-2014
6. Qodirov Z. M., Xamidov X .X., Qalandarov M. S., Rashidov R.R ., “ Eron tarixi” T:-2018